

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 14, No. 26, Spring/Summer 2022

An Investigation of Epopée in Two Prose and Poetry Epics of Mokhtarnameh

Hossein Familian Souraki¹

1. Introduction

One of the tricks used by warriors in battle to defeat their opponents is reciting epopée. It is exchanged in the form of a conversation between the warriors of the two armies, and ultimately weakens the morale of the other side and strengthens their own moral. It is based on the self-praise of the warriors and the expression of their deeds and honors, and it is often used during war (Sarrami, 2011). Therefore, Mukhtarnamehs in prose and poetry, whose theme is Mukhtar Thaghafi's wars in revenge for the martyrs of Karbala, are among the epic works, and in these two works, epopée and its recitation are used as one of the war tactics.

In epopée, the warrior or fighter pursues two main goals: one is to weaken the enemy's morale, and the other is to strengthen town moral. There are various purposes, the most important of which are: boasting about race and ancestors (paternal and maternal family), boasting about one's power, work, and possessions, creating terror in the enemy's heart, threatening and warning the enemy, humiliating one's neighbor, encouraging soldiers and inviting them to fight, etc.

As in any epopée, there are four main elements: the reader (the sender of the message); the listener or listeners of the message (the receiver); the message; and the purpose of the message (the message). In this research, this war tactic is analyzed in two Mukhtarnameh in

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor
University, Tehran, Iran. Email: Familian4666@pnu.ac.ir

prose by Attaullah bin Hessam Vaez Heravi and in poetry by Mohammad Hossein Khan Biglarbeigi Qajar Dulo Motkhals Shoua'i.

2. Methodology

The method of this research is descriptive-analytical, and the method of data collection is documentary. The statistical community in this research is the prose *Mukhtarnameh* by Vaez Heravi and the manuscript version of the poetic *Mukhtarnameh* by Shouai.

3. Discussion

3.1. Epopee's function in Mukhtarnameh

3.1.1. Boasting

One of the obvious manifestations of epopee is boasting. In this way, the reciter boasts about the capacity, strength and physical strength, special works, race and ancestors, property and wealth, abundance of companions and troops, religion and religion, etc. In the review of Shoua'i's *Mukhtarnameh* and Vaez Heravi's *Mukhtarnameh*, two types of boasting have been used:

A) race boasting: In this type of boasting, the reciter shows off his superiority in terms of race, ancestors, and ancestry by mentioning his race and lineage. In the *Mokhtarnameh* of Vaez Heravi, in the war between Ibn Ziyad's army and Warqa, Tariq Amesh is proud of the fact that his grandfather is a prophet (Vaez Heravi, 2007). In *Shahnameh*, in the story of Rostam and Akvan-e Div, Rostam proudly mentions his own race and lineage (Ferdowsi, 2010, Vol. 3: 24).

B) boasting about one's own strength and ability: when Musab sends Abdullah to battle with Ibrahim Ashtar, in Abdullah's conversation with Ibrahim Ashtar, both sing epopee (Shoua'i, 1718). In *Shahnameh*, Rostam, in the battle with the dragon (stage III) proudly refers to his strength and fighting ability (Ferdowsi, 2010).

3.1.2. Threatening and causing terror

One of the important goals of epopee is to create fear in the heart of the enemy. If the one who is reciting epopee succeeds in this matter, he increases the probability of his victory. In *Mukhtarnameh* of Vaez Heravi, Suleiman Sard does this in the war with Ibn Ziyad acts like this (Vaez Heravi, 2007). In Shoua'i's version, Ibn Anas and Hijaz Ibn Hur wrestlers threaten each other to death during their conversation (Shoua'i, 1718). In *Shahnameh*, during Sohrab's campaign to Dej-e Sefid (white fort), in his conversation with Hajir (guard of the fort), the two threaten each other (Ferdowsi, ۳۰۱۰).

3.1.3. Humiliating the opponent

Humiliating an opponent is one of the goals and functions of epopee, during which the epopee singer despises his enemy, and for this purpose, he sometimes humiliates his religion, sometimes his lack of race, etc. In Shoua'i's *Mukhtarnameh*, when Ebrahim Ashtar, Abd al-Rahman Qays Hamadani is humiliated for his lack of race. In *Shahnameh*, in the story of the battle between Rostam and Sohrab, Sohrab humiliates Rostam in several ways. Once, he compares his face to a donkey and his hands to straw, and then considers him ignorant (Ferdowsi, 2010).

3.1.4. Summon the counterpart

One of the primary goals of epopee is to summon the counterpart. In Vaez Heravi's *Mukhtarnameh*, Abd al-Rahman calls for a fighter in the war with Ibn Ziyad's army (Vaez Heravi, 2007). In Shoua'i's version, when all the commanders of Rabi'a's army are defeated, Rabi'a himself enters the field and chooses Warqa Gharib as his counterpart (Shou'a'i, 1718). In *Shahnameh*, due to the frequency of battles, we deal with this component a lot. For instance, the summon the counterpart by Homan (Ferdowsi, 2010).

3.1.5. Warning the opponent

Another purpose of the epopee is to warn the opponent. That is, the fighter warns his opponent about the actions he has taken while reciting the epopee. In chapter five of *Mokhtarnama* of Vaez Heravi, Abd al-Rahman stops Ziyad son from cursing and disrespecting the Prophet's family (Vaez Heravi, 2007). In the conversation between Warqa and Harith bin Abdullah, Warqa reminds him of the right to bread and salt (see: Shoua'i, 1718). In *Shahnameh*, Khosroparviz warns and frightens Bahram from the afterlife, saying that Bahram is to blame for all the blood that has been shed (Ferdowsi, 2010).

2.1.6. Battle of leaders

A wise measures of the military on both sides of the army is to accept the battle between the leaders of the army. This causes less bloodshed and reaches the final result of the conflict, which is peace or accepting failure. This type of battle can be seen in the natural epics of the battle of leaders, a clear example of which is the twelve-faced war in *Shahnameh* (Ferdowsi, 2010, Vol. 4: 162-4). In the war between the armies of Musab bin Zubair and Mukhtar, Mukhtar during epopee, advises Musab and asks him to end this battle between themselves and not cause many people to be killed (Shoua'i, 1718: 271).

3.1.7. Name mentioning and name asking

Sometimes a fighter who goes to the arena introduces himself so that a fighter of his level comes to the field or asks the name of his opponent to know who he is fighting with. As we all know, the name contains both spiritual and physical powers. The sensitivity of this point can be seen in the battle between Rostam and Ashkobus, where Ashkobus insists on knowing his name, but Rostom refuses. In *Mokhtarnama* of Vaez Heravi, Shaddad intercepts Muhammad Hanafiyya and his companions on the way, and attacks him, but when he learns the identity of Sayyid, he throws the spear on the ground (Vaez Heravi, 2007: 335-361). In Shoua'i's version, Warqa asks the name of his opponent before the battle (Shoua'i, 1718: 168).

3.1.8. Encouraging soldiers

Sometimes the soldiers lose their morale due to successive defeats or increasing number of opposing armies, therefore do not see any hope for war. In Vaez Heravi's *Mukhtarnameh*, Suleiman Sard, when he realizes that the soldiers are afraid of enemy armies, uses the heavenly superiority of the believers over the hypocrites to strengthen their desire for war and martyrdom (Vaez Heravi, 2007: 154). In *Shahnameh*, in the battle between Rostam and Shengal (King of India), Rostam encourages the troops and encourages them to fight (Ferdowsi, 2010, Vol. 4: 243).

3.2. Aesthetics of epopee in Mukhtarnamehs

In the verses containing epopee, in the two reviewed Mukhtarnamehs, literary techniques such as simile, metaphor, irony, exaggeration, etc. can be seen. Most of these figures belong to the poetic *Mukhtarnameh* of Shoua'i Qajar.

The simile is noteworthy in the studied Mukhtarnamas, because it is used in the service of the brevity of the text and solving ambiguity and complexity. Metaphors are also simple and most of them are explicit metaphors of warriors and heroes. Allusions and proverbs are among the most used figures in Mukhtarnamas, which increase the effect of satire and humiliation. Exaggeration is completely related to epopee; therefore, this figure can also be seen in the illustrations of the religious epics of Mukhtarnameh.

3. Conclusion

Reciting epopee by warriors and army commanders is one of the prominent and important parts of epic stories, which can be seen not only in national epics, such as Ferdowsi's *Shahnameh*, but also in

religious epics, such as *Mukhtarnamehs*. In the poetic *Mukhtarnameh* of Biglarbeigi's and the prose *Mukhtarnameh* of Vaez Heravi's prose, all the elements of *Mukhtarnameh* (*Mukhtarnameh*, epopee reciter, epopee listener and its purpose) were available for a purpose. Among the goals of epopee in these two works, boasting about the power and ability of oneself and the race, threatening and creating terror, humiliating the opponent, summon counterpart, battle of leaders, name-mentioning and name-asking, persuasion and encouraging the soldiers were available. In Biglarbeigi's *Mukhtarnameh*, there was no boasting about the race and encouragement of the soldiers. On the other hand, the owners of the *Mukhtarnamehs* have made use of imaginary features to make the verses more beautiful and attractive. In Biglarbeigi, he has tried to be imaginative and attract the audience by using simile, metaphor, irony, exaggeration and proverb in his poem. However, only four cases of irony and one case of exaggeration have been seen in Vaez's *Mukhtarnameh*.

Keywords: epopee, religious epic, *Mukhtarnameh*, Vaez Heravi, Biglarbeigi Qajar Dolu

References

- Agha Bozorg Tehrani, M. M. (1976). *The path to the Shiite class*. Tanqih Ahmad Manzavi. Tehran: Islamic.
- Amiri Khorasani, A., & Akraminia, E. (2017). The place of arrogance in the poetry of sacred defense. *Journal of Sustainability Literature, Bahonar University of Kerman*, 9(16), 21-40.
- Biglarbeigi Qajar Dolu, M. H. (No. 1718). *Manuscript of the power of attorney*. Tehran: Royal Library of Tehran.
- Dekhoda, A. A. (1958). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press.
- Fallah, Gh. A. (2006). Pride in *Shahnameh*. *Journal of Tehran Faculty of Literature and Humanities*, 14 (54,55), 107-130.
- Farahidi, Kh. (1948). *Alein*. Beirut: Press Scientific Institute.
- Farshidvard, Kh. (1970). *A critique of Persian poetry*. Tehran: Vahid Publications.
- Ferdowsi, A. (2010). *Shahnameh*. Tehran: Large Islamic Encyclopedia Center (Iranian and Islamic Research Center).

- Ghaffari, N. (2019). A look at the poems of the poetry of Persian literature. *Journal of Resistance Literature, Shahid Bahonar University of Kerman*, 11(20), 103-124.
- Khaleghi Motlagh, J. (2007). *Epic, comparative phenomenology of Pahlavani poetry*. Tehran: Center of the Great Islamic Encyclopedia.
- Raji Kermani, M. A. (2004). *Heydari's attack* (Y. Talebian, & M. Modbari, Rev.). Kerman: Shahid Bahonar University.
- Razi, Sh. M. (1994). *Dictionary in the criteria of non-Arabic poems* (1st ed., S. Shamisa, Rev.) Tehran: Ferdowsi.
- Sarrami, Q. A. (2011). *From the color of flowers to the suffering of thorns; The morphology of Shahnameh stories* (3rd ed.). Tehran: Scientific and cultural.
- Shamisa, S. (1997). *Literary types*. Tehran: Ferdowsi.
- Shojaei, S. M. (2011). *Men and their arrogance*. Tehran: Neystan Book.

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال چهاردهم، شماره بیست و ششم، بهار و تابستان ۱۴۰۱

بررسی رجز در دو حماسهٔ منثور و منظوم مختارنامه

حسین فامیلیان سورکی^۱

چکیده

رجز یکی از شگردهای رزمی در جنگ و از عناصر مهم در نوع ادبی حماسه است و از گذشته‌های بسیار کهن در میدانهای نبرد مرسوم بوده است. مختارنامه‌ها به دلیل پرداختن به شرح پهلوانی‌های قهرمانان و پهلوانانی که در انتقام از خون شهدای کربلا رشادت‌های بسیار از خود نشان داده‌اند، جزو آثار حماسی از نوع دینی مذهبی قرار می‌گیرند. پژوهش حاضر که به شیوهٔ اسنادی-تحلیلی و بر مبنای مطالعهٔ کتابخانه‌ای انجام شده است، در پی آن است که با بررسی رجز در مختارنامهٔ عطاءالله بن حسام واعظ هروی و نسخهٔ منظوم مختارنامهٔ محمدحسین خان بیگلربیگی قاجار دولو، به وجوه افتراق و اشتراک رجزهای این دو اثر پردازد. مسئلهٔ اساسی این جستار این است که رجزها در مختارنامه‌های یادشده از چه جهاتی به هم شبیه‌اند و در چه زمینه‌هایی با یکدیگر فرق دارند و چه عناصر بلاغی در آنها به کار رفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که تفاخر به نژاد و قدرت و توانایی خویش، تهدید و ایجاد رعب و وحشت، تحقیر حریف، هم‌اوردطلبی، نبرد سران، نام‌گویی و نام‌پرسی، ترغیب و تشجیع سربازان از مهم‌ترین آنهاست که صاحبان اثر با به کارگیری تشبیه، استعاره، کنایه، اغراق و ضرب‌المثل، سعی در خیال‌انگیزی و جذب مخاطب نموده‌اند.

واژه‌های کلیدی: رجز، حماسهٔ دینی، مختارنامه، واعظ هروی، بیگلربیگی قاجار دولو

^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران.

۱- مقدمه

از میان انواع گوناگون ادبی، حماسه مهیج‌ترین و کهن‌ترین نوع است که در آن از جنگاوری‌ها و اعمال خارق‌العاده و شگفت‌پهلوانان و قهرمانان سخن گفته می‌شود. در این رزم‌ها و نبردها پهلوانان برای شکست‌دادن حریف و دشمن خود، شیوه‌های مختلفی به کار می‌بردند. خواندن رجز یکی از این شگردهاست که به شکل گفت‌وگو میان پهلوانان دو لشکر رد و بدل می‌شود و در نهایت، تضعیف روحیهٔ طرف مقابل و تقویت روحیهٔ خود را در پی دارد؛ بنابراین، مختارنامه‌های منثور و منظوم نیز که مضمون آنها جنگ‌های مختار ثقفی در انتقام از شهدای کربلاست، جزو آثار حماسی به شمار می‌آیند که در این دو اثر، رجز و رجزخوانی به‌عنوان یکی از شگردهای جنگی به کار رفته‌است. در این پژوهش، این تاکتیک جنگی در دو مختارنامه بررسی می‌شود؛ یکی، مختارنامهٔ منثور عطاءالله‌بن‌حسام واعظ هروی و دیگری، مختارنامهٔ منظوم محمدحسین‌خان بیگلربیگی قاجار دولو متخلص به شعاعی است که در این مقاله از آنها به اختصار، مختارنامهٔ شعاعی و مختارنامهٔ واعظ هروی یاد می‌شود. حال این سؤال‌های اساسی پیش می‌آید که:

پهلوانان و مبارزان در مختارنامه‌ها از خواندن رجز چه اهداف و کارکردهایی را دنبال می‌کرده‌اند؟ تمایزات و تشابهات رجزهای مختارنامهٔ منثور واعظ هروی و مختارنامهٔ منظوم شعاعی در چیست؟

۱-۱- پیشینهٔ پژوهش

بررسی پیشینهٔ مقالاتی که راجع به این موضوع کار شده، ما را در پرورش بهتر این مقاله یاری خواهد کرد که به برخی از این پژوهش‌ها اشاره می‌شود:

مرادی و صلواتی (۱۳۹۱) در مقالهٔ «شاهنامه و گرشاسب‌نامه»، رجزهای بیان‌شده از سوی پهلوانان و جنگاوران در آغاز نبردها را در دو حماسهٔ شاهنامه فردوسی و گرشاسب‌نامه اسدی طوسی بررسی نمودند. ربیعی و ربیعی (۱۳۹۹)، در مقالهٔ «نقش رجز در شاهنامه و کارکرد بلاغی آن»، رجزهای شاهنامه را از چشم‌اندازهای گوناگون مورد بررسی قرار دادند و حتی فنون بلاغی به کار رفته در این رجزها را بررسی نمودند. امیری‌خراسانی و اکرمی‌نیا (۱۳۹۶) در پژوهش «جایگاه رجز در شعر دفاع مقدس»، ضمن

اشاره به کاربرد رجز در اشعار حماسی دوره‌های مختلف شعر فارسی، کارکردها و مقاصد آن را در سروده‌های دفاع مقدس بررسی نموده‌اند. محمدی و سنگری (۱۳۹۸) در پژوهش «بررسی تطبیقی رجز در شاهنامه و شعر دفاع مقدس» برای پی‌بردن به جنبه‌های اشتراک و افتراق رجزهای شاهنامه و سروده‌های دفاع مقدس، مهم‌ترین رجزهای شاهنامه را با رجزهای به کار رفته در اشعار دفاع مقدس به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار دادند.

۲-۱- روش تحقیق

روش این تحقیق توصیفی-تحلیلی و از نظر شیوه گردآوری، اسنادی است. جامعه آماری در این پژوهش، مختارنامه منشور واعظ هروی و نسخه خطی مختارنامه منظوم شعاعی است.

۱-۳- ادبیات تحقیق

۱-۳-۱- رجز

اصل رجز در لغت، شتری است که هنگام برخاستن، پاهایش بلرزد^۱ (فراهیدی، ۱۳۶۷ق: ذیل واژه رجز)؛ و نیز «رنجی در پای شتر یا نشستگی مانند هودج» (هادی، ۱۳۹۲: ۱۷۵) است. در لغت‌نامه دهخدا، رجز شعر کوتاه گفتن و بحری از بحور شعری است و رجز خواندن، مفاخره نمودن و بیان شرافت و مردانگی است (دهخدا، ۱۳۳۷: ذیل واژه رجز). در المعجم آمده است: «رجز را از بهر آن رجز خواندند که عرب غالباً این وزن را در حروب و شرح مفاخر اسلاف و صفت رجولیت خویش و قوم خویش گویند و در این اوقات، آواز مضطرب و حرکات سریع تواند بود و رجز در اصل لغت، اضطراب و سرعت است» (رازی، ۱۳۷۳: ۸۲).

شجاعی علت نامگذاری رجز را در این می‌داند که بحر رجز با تندی و هیجان و ضرباهنگ‌های پر نوسان تناسب کامل دارد و فضای جنگ و هنگامه کارزار مناسب‌ترین فضا برای رجزخوانی است؛ همچنین در ادبیات عرب بسیاری از نمونه‌های «رجز»، از زحافات بحر «رجز» شکل گرفته‌اند؛ یعنی تغییراتی در افعال اصلی «مستفعلن» رخ

^۱. أصل الرجز فی اللغة، تتابع الحركات و من ذلك قولهم ناقة رجزاء، إذا كانت قوائمها ترتعد عند قيامها.

داده‌است (شجاعی، ۱۳۹۰: ۸-۹)؛ البته در ادبیات فارسی، اکثر قریب به اتفاق رجزها در بحر متقارب است. از نظر سرامی، رجزخوانی یکی از گفتارهای ویژهٔ ادبیات حماسی و از گفت‌وگوهای رو در روی قهرمانان است که محور آن بر خودستایی پهلوانان و بیان کارها و افتخارات آنان استوار است و اغلب هنگام جنگ به کار می‌آید (سرامی ۱۳۷۸: ۳۰۰) و این نشان می‌دهد که رجزخواندن منحصر به آثار منظوم نیست و متون منثور را هم در بر می‌گیرد.

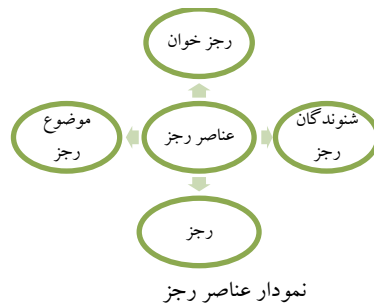
۱-۳-۲- زبان رجز

یکی از نکات مهم درباره رجزها، زبان آنهاست. اغلب رجزها در منظومه‌های فارسی در بحر متقارب (فعولن فعولن فعل / فعول) سروده شده‌اند و در آنها قافیه‌های مناسب حماسی به کار رفته‌است. وجود فرایندهای واجی به‌ویژه تشدید و الف اطلاق از دیگر مؤلفه‌های زبانی در رجزهاست که مهم‌ترین این فرایندها، تشدید و الف اطلاق است؛ زیرا در تشدید، واژه با شدت بیشتری بازگو می‌شود و استحکام کلام را بالا می‌برد؛ مانند: خم و نره (شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۴۵ و ۱۳۶) و در الف اطلاق، کلمه با کشیدگی بیشتری ادا می‌شود و زبان را به سمت حماسی شدن سوق می‌دهد؛ مانند: الف در کلمات نرا، خنجر و بگفتا (همان: ۲۳۰ و ۶۷).

لحن رجز معمولاً حماسی است. شاعران و نویسندگان این آثار با به کار بردن کلماتی که هجاها را بلند و کشیده دارند، لحن حماسی را به مخاطب خود منتقل کرده‌اند؛ همچنین با استفادهٔ فراوان از ابزار و اصطلاحات جنگی در ایجاد و تقویت فضای حماسی کوشیده‌اند. کمان، شمشیر، نیزه، لشکر، صف، تیر، سپاه، مغفر، سپر، کینه‌جو، جنگ، کمند، غارتگر، آوردگه، گرز و میدان، فراری و کارزار، جنگجوی، بند و سنان، جوشن، سر و ساقهٔ سپاه، گرد و دلاور و دلیر و ... در مختارنامهٔ شعاعی و قبضهٔ شمشیر، تیغ، کمان، حمله کردن، کشتن، کارزار، حرب، جنگ، لشکر، سلاح، کمند، خون، زخمی، نعره کشیدن، سپر، تیغ هندی، نیزه، نیزه، شیر، ضربت، زره، جوشن و ... در مختارنامهٔ واعظ هروی جزو این واژگان هستند.

۱-۳-۳- کارکردها و عناصر رجز

در جنگ‌ها و رویارویی‌ها، گفت‌وگوهایی میان دو طرف جنگ یا دو طرف نبرد تن به تن دیده می‌شود و متناسب با فضای جنگ در میان گفت‌وگوها، رجزهایی نیز رد و بدل می‌شود که ضمن آن، پهلوان یا مبارز دو هدف اصلی را تعقیب می‌کند؛ یکی، تضعیف روحیه دشمن و دیگری، تقویت روحیه خودی. آنچه در رجز بسیار مهم است، کارکردهای آن است، اینکه رجزخوان از خواندن رجز چه نیتی را تعقیب می‌کند. این اغراض متنوع‌اند که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: تفاخر به نژاد و اجداد (خاندان پدری و مادری)، تفاخر به قدرت و توانایی خویشتن، تفاخر به کارها، تفاخر به دارایی، ایجاد رعب و وحشت در دل دشمن، تهدید دشمن، تحذیر وی، تحقیر هم‌اورد، ترغیب سربازان و دعوت به مبارزه و ... در رجز مانند هر پیامی، چهار عنصر اصلی دیده می‌شود: رجزخوان (پیام‌دهنده)، شنونده یا شنوندگان رجز (پیام‌گیرنده)، رجز (پیام) و هدف رجز (هدف پیام).

۱-۳-۴- معرفی مختصر دو اثر

مختارنامه مشهور عطاءالله بن حسام واعظ هروی متولد سال ۹۲۰ در هرات که اطلاعات دقیقی از زندگی وی وجود ندارد (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۹: ۷۲۸). وی از واعظان شیعه ساکن هرات است و کار تألیف مختارنامه مشهور خود را در سال ۹۸۱ق به پایان رسانده است (نفیسی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۳۹۶). وی در ابتدا نام اثر خویش را روضه‌المجاهدین گذاشت که بعدها به مختارنامه تغییر یافت. این اثر در یک مقدمه، ۲۴ باب و خاتمه نگاشته شده و در سال ۱۳۸۳ از سوی انتشارات ققنوس به چاپ رسیده است.

مختارنامهٔ منظوم محمدحسین خان بیگلربیگی قاجار دولو، شاعر قرن ۱۳ هجری است که شعاعی تخلص می‌کرد. اطلاعات زیادی از زندگی وی در دست نیست؛ اما در صفحهٔ پایانی نسخهٔ گلستان، تاریخ وفات وی را در جمادی الأولى سال ۱۳۱۶ در شمیران، مکان دربند و علت مرگ را عارضهٔ قلبی ذکر نموده‌است. منظومهٔ وی ۲۲۰۰ بیت دارد که در قالب مثنوی و در بحر متقارب سروده شده‌است و محتوای آن قیام مختار است (منزوی، ۱۳۴۸، ج ۴: ۳۱۸۱-۳۱۸۲؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۹: ۲۸۷). بیگلربیگی این منظومه را در سال ۱۳۰۰ هجری به نام ناصرالدین‌شاه به پایان رساند و آن را به مظفرالدین‌شاه تقدیم نمود (غفاری، ۱۳۹۸: ۱۱۶).

۲- بحث

۲-۱- کارکردهای رجز در مختارنامه‌ها

در این مجال، اهداف و کارکردهای رجز در آثار مورد نظر بررسی می‌شود. در حالی که نمونه‌هایی ذکر می‌شود، از عناصر رجز نیز سخن گفته خواهد شد.

۲-۱-۱- مفاخره

یکی از جلوه‌های بارز رجز، مفاخره است؛ بدین صورت که رجزخوان به داشته‌های خود فخر می‌ورزد؛ این داشته‌ها متعدد است: توان، قدرت و نیروی بدنی، کارهای خاص، نژاد و اجداد، مال و ثروت، فراوانی یاران و سپاهیان، دین و مذهب و ... در بررسی مختارنامهٔ شعاعی و مختارنامهٔ واعظ هروی دو نوع مفاخره به کار رفته‌است؛ تفاخر به نژاد و تفاخر به قدرت و توانایی خویشتن که از هر مورد نمونه‌هایی ذکر می‌شود:

الف- تفاخر به نژاد

در این نوع مفاخره، رجزخوان با ذکر نژاد و نسب خود، برتری خود را از نظر نژاد و اجداد و اصل و نسب به رخ هم‌آورد و حریف خود می‌کشد.

در جنگ میان سپاه ابن‌زیاد و ورقاء، ناگهان سواری از میان سپاه ورقاء به سمت پسر زیاد می‌تازد و می‌گوید: «ای دشمن خدا و رسول خدا^(ص)!، دشمنی می‌کنی با کسی که خدا و رسول^(ص) او را دوست دارند. صد هزار لعنت خدا بر شما باد! پس ای قوم! هر که داند، داند. هر که نداند، بداند که منم طارق اعمش که به سه پشت به حضرت رسول^(ص)

می‌رسیم. جد و آباء من بزرگان و مهتران عرب‌اند. نمی‌خواهم کسی به حرب من آید؛ مگر عید زیاد که دل را از آن ملعون می‌خواهم پاک کنم. یا شهید شوم یا عید زیاد را به جهنم فرستم» (واعظ هروی، ۱۳۸۷: ۱۰۶). رجزخوان: سواری از سپاه و رقاء، شنونده رجز: پسر زیاد، هدف رجز: تفاخر به نژاد که به رسول^(ص) می‌رسد و نیز به مبارزه طلیدن عید زیاد. در شاهنامه در داستان رستم و اکوان دیو، رستم با تفاخر به نژاد و تبار خویش خود اشاره می‌کند:

بگرید چون شیر و بر گفت نام که من رستمم، پور دستان سام
(فردوسی، ۱۳۸۹، ج ۳: ۲۴)

ب- تفاخر به قدرت و توانایی خویشتن

زمانی که مصعب، عبدالله را به نبرد با ابراهیم اشتر می‌فرستد، در گفت‌وگوی عبدالله با ابراهیم اشتر، هر دو رجز می‌خوانند:

براهیم گفت: ای سگ کینه خواه!
ببینی کنون رزم شیر آورم
بدو گفت عبدالله، ای جنگجوی!
من آنم که مختار را روز کین
سرت را هم اکنون در این رستخیز
تورا من رهاندم ز جنگ سپاه
چو بالات بردم به زیر آورم
به آوردگه یاوه کمتر بگوی
به یک خشت انداختم بر زمین
به پا افکنم من ز شمشیر تیز
(شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۲۹)

رجزخوان: عبدالله - ابراهیم اشتر، شنونده رجز: ابراهیم اشتر - عبدالله، هدف رجز: تفاخر به قدرت و توانایی خویشتن. در نمونه زیر، عبدالله در نبرد با ابراهیم اشتر از افتخارات خود یاد می‌کند:

بدو گفت عبدالله، ای جنگجوی!
من آنم که مختار را روز کین
سرت را هم اکنون در این رستخیز
به آوردگه یاوه کمتر بگوی
به یک خشت انداختم بر زمین
به پا افکنم من ز شمشیر تیز
(همان: ۱۲۹)

رجزخوان: عبدالله، شنوندهٔ رجز: ابراهیم اشتر، هدف رجز: افتخار به توانایی خود در شکست دادن مختار.

در شاهنامه با چنین رجزهایی فراوان برخورد می‌کنیم؛ مثلاً رستم در خان سوم در نبرد با اژدها با تفاخر به قدرت و توان و جنگاوری خود اشاره می‌کند:

به تنهایکی کینه‌ور لشکرم به رخس دل‌اور جهان بسپریم
(فردوسی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۲۸)

۲-۱-۲- تهدید و ایجاد رعب و وحشت

یکی از اهداف مهم رجزخوانی، ایجاد ترس و واهمه در دل دشمن است. اگر رجزخوان در این امر موفق شود، احتمال پیروزی خویش را بالا برده‌است. این امر در مختارنامه‌های منثور و منظوم دیده می‌شود. در مختارنامهٔ واعظ هروی در جنگ میان سلیمان صرد و ابن‌زیاد، وقتی ابن‌زیاد از سلیمان می‌خواهد که با شروط توبه کردن، خلیفه‌دانستن مروان حکم و پشت کردن به امام حسین^(ع)، مورد عفو وی (ابن‌زیاد) قرار گیرد، سلیمان اسب را پیش می‌راند و بانگ می‌زند: «ای ملعون! می‌دانم که موعظه و نصیحت تو را هیچ فایده ندارد و زنگ کفر و معصیت تو را فرا گرفته. جواب تو خاموشی است ... اگر جرئت داری پیشتر آی که تو را به فرزندان برسانم» (واعظ هروی، ۱۳۸۷: ۱۵۳-۱۵۴). رجزخوان: سلیمان صرد، شنوندهٔ رجز: ابن‌زیاد، هدف رجز: تهدید ابن‌زیاد و ایجاد ترس که سلیمان موفق می‌شود تا ابن‌زیاد را بترساند؛ زیرا بعد از رجزخوانی وی «ابن‌زیاد چون این سخن بشنید، عنان را باز کشید و جواب نداد؛ زیرا که می‌دانست مرد میدان او نیست» (همان: ۱۵۴).

در نسخهٔ منظوم شعاعی نیز، در گفت‌وگوی دو طرفهٔ ابن‌انس با حجاز بن حر، دو پهلوان با رجزخوانی یکدیگر را تهدید به مرگ می‌کنند:

بدو گفت ابن‌انس، ای پسر! فرستمت اکنون به سوی سقر
به آورد من از چه رو تاختی مرادیدی از دور نشناختی
وگر نه تو را زهرهٔ آن نبود که با من توان کرد گفت و شنود
(شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۱۳)

رجزخوان: ابن‌انس، شنونده رجز: حجاز بن حر، هدف رجز: تهدید حجاز بن حر.
حجاز بن حر در پاسخ به وی فریاد برمی‌آورد و می‌گوید:
بگفتا شناسمت ابن‌انس منم همچو باد و تویی چون مگس
از آن آمدم تا بایرم سرت بینی نباشد اگز باورت
(همان: ۱۱۳)

رجزخوان: حجاز بن حر، شنونده رجز: ابن‌انس، هدف رجز: تهدید ابن‌انس.
در شاهنامه در لشکرکشی سهراب به دژ سفید، در گفت‌وگوی وی با هجیر (نگهبان
دژ)، آن دو یکدیگر را چنین تهدید می‌کنند:

چنین گفت با رزم‌دیده هجیر که تنها به جنگ آمدی خیره خیر
چه مردی و نام و نژاد تو چیست که زاینده را بر تو باید گریست
هجیر دلاور سپهد منم هم اکنون سرت را ز تن برکنم
فرستم به نزدیک شاه جهان تنت را کنم زیر گل در نهان
(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۱۳۱)

۲-۱-۳- تحقیر حریف

تحقیر حریف یکی از اهداف و کارکردهای رجز است که طی آن رجزخوان، دشمن
خود را حقیر می‌شمارد و برای این کار، گاه مذهب وی را زیر سؤال می‌برد، گاه عدم
نژادگی وی را و ... به نظر فلاح در این نوع، رجزخوان ایرادهایی از طرف مقابل بیان
می‌کند یا اینکه با طرح موضوعی سعی می‌کند حریف را تحقیر نماید (فلاح، ۱۳۸۵: ۱۱۸).
در مختارنامه شعاعی، وقتی ابراهیم نامه مختار را دریافت می‌کند، فوراً به سمت کوفه
حرکت می‌کند و به مختار می‌پیوندد، وارد میدان می‌شود و مبارز طلب می‌کند.
عبدالرحمن قیس همدانی پیش می‌رود و ابراهیم او را تحقیر می‌کند و فریاد می‌زند: «ای
ولدالزنا! به حرب من می‌آیی؟ ... بر پدرت طعنه زنم؛ زیرا که او از دوستان شاه ولایت
صلوات‌الله و سلامه‌علیه بود ... مادرت را طعنه می‌زنم که عفت نورزید؛ لیکن همین
ساعت تو را از دشمنی آن حضرت برهانم» (واعظ هروی، ۱۳۸۷: ۲۶۰). رجزخوان:

ابراهیم، شنوندهٔ رجز: عبدالرحمن قیس همدانی، هدف رجز: تحقیر عبدالرحمن با زیر سؤال بردن نژادگی وی.

تحقیر در رجزهای اغلب آثار حماسی دیده می‌شود. در شاهنامه، در داستان نبرد رستم و سهراب، سهراب در چند مورد به تحقیر رستم می‌پردازد؛ یک‌بار، رخس را به خر و دستان رستم را به نی مانند می‌کند و در ادامه، او را نادان می‌شمرد:

به رزم اندرون رخس گویی خراست دو دست سوارش چون بی‌پر است
اگرچه گوی سرو بالا بود جوانی کند پیر، کانا بود
(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۲: ۱۷۳)

۲-۱-۴- هماوردطلبی

عبدالرحمن در جنگ با سپاه ابن‌زیاد از میمنهٔ لشکر اسب می‌تازد و جولان می‌دهد و می‌گوید: «ای مردمان! هر که مرا داند، داند. هر که نداند، بداند که منم عبدالرحمن، پسر مخنف. کیست از شما که با من مبارزه کند؟» (واعظ هروی، ۱۳۸۷: ۶۱). رجزخوان: عبدالرحمن، شنوندهٔ رجز: سپاه ابن‌زیاد، هدف رجز: هماوردطلبی. وقتی همهٔ فرماندهان سپاه ربیعه شکست می‌خورند، ربیعه خود وارد آوردگاه می‌شود و رجز می‌خواند:

به فریاد گفت ای سپاه عراق! میان عرب شهر و اندر نفاق
مرا گردانید نام و نشان ربیعه بخوانند گردن‌کشان
بگویند آید به آورد من چو ورقاء غارب سرانجمن
بجز او دگر کس سزاوار نیست بدیگر مرا روی پیکار نیست
(شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۷۶)

رجزخوان: ربیعه، شنوندهٔ رجز: سپاه مقابل (یاران مختار)، هدف رجز: هماوردطلبی؛ البته ربیعه در این مبارزطلبی، هر کسی را لایق و همسنگ مبارزه با خود نمی‌داند؛ بنابراین، حریف خود را که ورقاء غارب است، انتخاب می‌کند.

یکی از اهداف مهم رجز هماوردطلبی است. در شاهنامه به دلیل فراوانی نبردها، با این مؤلفه فراوان برخورد می‌کنیم؛ به‌عنوان مثال، هومان این‌گونه رهام را به نبرد فرامی‌خواند:

وز آنجا خروشی برآورد سخت که ای پور سالار بیدار بخت

چپ لشکر و چنگ شیران تویی نگهبان سالار ایران تویی
 بجنیان عنان اندرین رزمگاه میان دو صف برکشیده سپاه
 به آورد با من بیایدت گشت سوی رود خواهی و گر سوی دشت
 (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۵۳)

در منظومه حماسی - مذهبی حمله حیدری نیز، این هدف دنبال می‌شود؛ به‌عنوان مثال، ولید در جنگ بدر، سپاه اسلام و شخص پیامبر را خطاب قرار می‌دهد و هم‌اورد می‌طلبد:

اگر خود نیایی مبارز کجاست؟ ز خویشان ما هر که آمد رواست
 سوی جیش اسلام آواز داد به «هل من مبارز» زبان برگشاد
 (راجی کرمانی، ۱۳۸۳: ۱۲۲)

۲-۱-۵- تحذیر حریف

یکی دیگر از اهداف رجز، تحذیر حریف است؛ یعنی مبارز طی رجزخوانی طرف مقابل خود را از اعمالی که انجام داده، برحذر می‌دارد و او را از عاقبت این کار آگاه می‌سازد و بدین وسیله نتیجه نامطلوب کارهای ناپسند را به وی گوشزد می‌نماید.

به‌عنوان مثال در باب پنج مختارنامه واعظ هروی، عبدالرحمن پسر زیاد را از ناسزا گفتن و بی‌احترامی به خاندان رسول (ص) باز می‌دارد و می‌گوید: «ای پسر زیاد! شرم نداری و از خدا نمی‌ترسی که پسر عم حضرت رسول را ناسزا می‌گویی و فرزندان او را بکشتی و خدا می‌فرماید: قل لا اسئلكم علیه اجرا الا لموده فی القربی و دیگر، سوره هل اتی در شأن کیست؟ آیه انما ولیکم الله از برای که می‌باشد؟ وای بر تو که دعوی می‌کنی من مسلمانم و سر فرزند رسول خدا علیه‌السلام را از تن جدا می‌کنی و شهر به شهر می‌گردانی و فردا چه حجت به نزد خدا و رسول خدا علیه‌السلام می‌آوری؟ و جواب مرتضی (ع) و فاطمه زهرا (س) را چه خواهی گفت؟» (واعظ هروی، ۱۳۸۷: ۶۳). رجزخوان: عبدالرحمن، شنونده رجز: پسر زیاد، هدف رجز: تحذیر حریف از عاقبت بی‌حرمتی به خاندان رسول (ص).

در گفتوگوی میان ورقاء و حارث بن عبدالله، ورقاء حق نان و نمک را بدو یادآوری می‌کند:

بدو گفت رو دیگر آید به جنگ که از کشتنت مر مرا هست ننگ
 که داریم حق نمک خوارگی بر آید ز هر دو به یکبارگی
 ... نمک خوارگی شرط دینداری است چو از دین جدا گشت بیزاری است
 (شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۷۰)

رجز خوان: ورقاء - حارث پسر عبدالله، شنوندهٔ رجز: حارث پسر عبدالله - ورقاء، هدف رجز: تحذیر حریف از شکستن حق نان و نمک.

وقتی ابن اشعث کسی را هم‌رزم ابراهیم اشتر نمی‌بیند، خود وارد میدان می‌شود. ابراهیم او را می‌بیند و فریاد بر می‌آورد و بدعهدی وی را یادآوری و عاقبت آن را گوشزد می‌کند:

ابراهیم گفت ای سگ بدنزاد! نکردی قسم نزد مختار یاد
 که با او نگردی به دل کینه‌جو نیاری به آورد او نیز رو
 چرا عهد بشکستی ای نادرست؟ که خوانند مردان تو را سست‌عهد
 (همان: ۱۹۰)

رجز خوان: ابراهیم، شنوندهٔ رجز: ابن اشعث، هدف رجز: تحذیر حریف از بدعهدی. در شاهنامه بعد از توهین‌ها و تحقیرهای مکرر بهرام و خسرو نسبت به یکدیگر و یادآوری خاطرات و گذشته‌های خویش، خسرو پرویز به تحذیر و ترساندن بهرام از جهان آخرت می‌پردازد و او را مسئول تمام خون‌های ریخته‌شده می‌داند:

هر آن خون که شد در جهان ریخته تو باشی بدان گیتی آویخته!
 (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۸: ۳۱)

۲-۱-۶- نبرد سران

یکی از تدابیر خردمندانهٔ نظامیان در دو سوی لشکر، پذیرش نبرد میان سران لشکر است. این امر موجب می‌گردد تا خونریزی کمتر شود و رسیدن به نتیجهٔ نهایی جدال که صلح یا قبول شکست است، میسر گردد. در حماسه‌های طبیعی جنگ سران دیده می‌شود که نمونهٔ بارز آن جنگ دوازده‌رخ در شاهنامه است (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۱۶۲-۱۶۴).

در جنگ میان سپاه مصعب بن زبیر و مختار، مختار طی رجز مصعب را نصیحت می‌کند و از او می‌خواهد که این نبرد را بین خودشان خاتمه دهند و سبب کشته شدن افراد بسیار نشوند:

بغرید مختار چون پیل مست به آوردگه رفت نیزه به دست
 به مصعب بگفت: ای یل جنگجوی! همان به کنی، خود، به آورد روی
 من و تو چو جنگیم با یکدگر ز مردمکشی هست شایسته‌تر
 (شعاعی، ۱۷۱۸: ۲۷۱)

رجزخوان: مختار، شنونده رجز: مصعب، هدف رجز: نصیحت و اندرز مصعب برای جلوگیری از کشته شدن افراد بی‌گناه.

۲-۱-۷- نام‌گویی و نام‌پرسی

گاه مبارزی که به آوردگاه می‌رود، خود را معرفی می‌کند تا مبارزی همسنگ او به میدان آید و یا نام حریف را می‌پرسد تا بداند با چه کسی مبارزه می‌کند. همان‌گونه که می‌دانیم، نام، حامل بخشی از قوای روحی و جسمی هم‌آورد است. حساسیت این نکته در نبرد رستم و اشکبوس دیده می‌شود که اشکبوس اصرار به شناخت دارد؛ ولی رستم نام‌پوشی می‌کند. این مؤلفه در منظومه حمله حیدری هم دیده می‌شود؛ مثلاً عمر بن سعد در واقعه کربلا، نام و نشان حضرت قاسم^(ع) را می‌پرسد:

خدا را به من بازگو، نام خود ز باب و ز نام و سرانجام خود
 (راجی کرمانی، ۱۳۸۳: ۲۳۷)

در این منظومه نیز نام‌پوشی دیده می‌شود؛ به عنوان مثال، وقتی که در جنگ موته، یکی از سپاهیان روم نام جعفر طیار را از او می‌پرسد، جعفر نام خود را نمی‌گوید و پاسخ می‌دهد:

چنین داد پاسخ که نام و نشان چه پرسی که بر تو سر آمد زمان؟
 (همان: ۲۲۴)

در مختارنامهٔ واعظ هروی، وقتی شداد سر راه محمد حنفیه و یاران وی را می‌گیرد، سید آمادهٔ نبرد می‌شود. شداد نیز به سید^(ع) حمله می‌کند و فریاد بر می‌آورد که: «اول نام و نسب خود و پدر خود را بگوی که من به علم کار می‌کنم» (واعظ هروی، ۱۳۸۷: ۳۳۵).

رجزخوان: شداد، شنوندهٔ رجز: محمد حنفیه، هدف رجز: آگاهی از نام حریف؛ البته شداد وقتی از هویت حریف آگاه می‌شود، نیزه را به زمین می‌اندازد و می‌گوید: «والله! اگر سنان و نیزه بر چشم من کنی، چشم بر هم نهم و دست بر تو دراز نکنم؛ زیرا که اکنون حال تو را دانستم، واجب شد که برگردم و قوم خود را باز گردانم» (همان). حصین بن نمیر پسرعمی داشت به نام عمیربن مسلط که بر فنون مبارزه تسلط داشت. حصین او را بر اسب خود سوار می‌کند و می‌گوید که به میدان برو و نام خود را به عالم بلند گردان؛ پس عمیر «نیزه را به گرد سر بگردانید و اسب برانگیخت و به میدان آمد و خود از سر بگرفت و به قریوس زین نهاد و آواز داد: منم عمیربن مسلط! کیست که به میدان من آید؟» (همان: ۳۶۱). رجزخوان: عمیربن مسلط، شنوندهٔ رجز: سپاهیان ابراهیم اشتر، هدف رجز: معرفی خود برای طلب هماورد.

در گفت‌وگوی زیر از نسخهٔ شعاعی، ورقاء نام حریف خود را می‌پرسد:

پرسید ورقاء نام تو چیست؟	بگفتا ز نامم تو را کام چیست؟
بگفت ار بدانم که ای زودتر	ازیدر فرستمت سوی سقر
بگفت عمر بن مسلم هست نام	که چون من دلیری نباشد به شام
بگفتا تو جعفر طیه ار کشی	به پیش من آیی و لشکر کشی
تورا خواستم آسمان در زمین	به من داده اکنون جهان آفرین

(شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۶۸)

رجزخوان: ورقاء، شنوندهٔ رجز: عمر بن مسلم، هدف رجز: آگاهی از نام و شناخت حریف.

۲-۱-۸- ترغیب و تشجیع سربازان

گاه سپاهیان در اثر شکست‌های پیاپی یا افزونی سپاه مقابل روحیهٔ خود را از دست می‌دهند و امیدی برای جنگ در خود نمی‌بینند. در این شرایط، رجزخوان با رجزخوانی

متناسب با شرایط، روحیه افراد را بالا می‌برد و در مخاطب شوق و انگیزه جنگ ایجاد می‌کند؛ بنابراین، در رجز همیشه دشمن و رقیب مخاطب قرار نمی‌گیرد؛ بلکه گاه رجزخوان یاران و افراد خودی را مخاطب قرار می‌دهد و با تعریف و تمجید از داشته‌های خود و ناچیز شمردن حریف، آنان را تشجیع و ترغیب می‌کند.

محدثی خراسانی ترغیب و دعوت را مقوله‌ای عام معرفی می‌کند که دعوت به مبارزه، ایستادگی در مقابل ظلم و بیداد و پاسداشت ارزش‌ها، مصداق‌های آن به شمار می‌روند (محدثی خراسانی، ۱۳۸۸: ۱۲۹-۱۳۱). در مختارنامه واعظ هروی، سلیمان سرد زمانی که پی می‌برد سپاهیان از بسیاری لشکر دشمن ترسیده‌اند، برای روحیه دادن به یاران خود فریاد بر می‌آورد: «ای برادران! از قلت خود و کثرت دشمنان میندیشید که حق تعالی اندک مؤمنان را ستوده و بسیار منافقان را مذمت نموده. جای خود نگاه دارید و به یک بار مبارزه نکنید. یک‌یک به میدان روید؛ چنانکه رسم عرب است و حال که من به میدان روم، اگر ظفر یابم، مراد من حاصل است و اگر کشته شوم، درجه شهادت یافته باشم؛ زیرا که به دوستی امیرالمؤمنین و فرزندانش این کار می‌کنم و وصیت می‌کنم شما را که از دشمن رو مگردانید و به حیات فانی غره مشوید که اگر هزیمت نمایید، زارتر کشته گردید» (واعظ هروی، ۱۳۸۷: ۱۵۴).

رجزخوان: سلیمان سرد، شنونده رجز: سپاهیان و یارانش، هدف رجز: ترغیب و بالابردن روحیه سربازان و لشکریان. سلیمان با استفاده از برتری آسمانی مؤمنان بر منافقان، شوق جنگ و میل به شهادت را در آنان تقویت می‌کند.

در باب هفتم مختارنامه واعظ، زمانی که لشکریان عبدالرحمن از سپاهیان عمر سعد شکست می‌خورند و عبدالرحمن شهید می‌شود، لشکریان می‌ترسند. ورقاء قارب تنها راه را رجزخواندن برای بالابردن روحیه آنان می‌بیند؛ بنابراین فریاد برمی‌آورد: «ای دوستان محمد^(ص)! چه ترس و بیم است که در شما افتاده؟ حضرت امیرالمؤمنین^(ع) را که پیشرو مبارزان و شجاعان روی زمین بود، شهید کردند و شاهزاده عالمیان را به قتل رسانیدند. عبدالرحمن این کار را برای آخرت می‌کرد و رسید به آنچه می‌طلبید و در بهشت با

محمد^(ص) و علی^(ع) قرار گرفت. خدای تعالی ما را نیز همان روزی کند» (همان: ۱۰۲) و این گونه همه را بر حرب کردن برمی‌انگیزد.

امیری خراسانی و اکرمی‌نیا رجزخوانی برای بالا بردن روحیهٔ سربازان خودی را یکی از شگردهای جنگ نرم دانسته‌اند که رجزخوان این کار را با بیان پیروزی‌های گذشته، شجاعت و دلیری مبارزان و نوید پیروزی انجام می‌دهد (امیری خراسانی و اکرمی‌نیا، ۱۳۹۶: ۳۴).

در شاهنامه در نبرد میان شنگل (شاه هند) و رستم، شنگل شاه با تکبر، در حالی که پیشاپیش سپاه افراسیاب حرکت می‌کند، با کلمات زشت رستم را به مبارزه می‌طلبد. در این هنگام رستم با جملات زیر، سپاهیان را تشجیع و آنها را به مبارزه ترغیب می‌کند:

چنین گفتم رستم که از کردگار	نجستم جز این آرزوی آشکار
که بیگانه ای زان بزرگ انجمن	دلیری کند رزم جوید ز من
نه سقلاب ماند ازیشان نه هند	نه شمشیر هندی نه چینی پرنده
پی و بیخ آنان نمانم به جای	نمانم به ترکان سر و دست و پای

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۲۴۳)

۲-۲- زیبایی شناسی رجز در مختارنامه‌ها

سرایندگان و نویسندگان حماسه در پی ایجاد لذت و سرگرم نمودن مخاطب هستند؛ بنابراین آثارشان «به ضرورت» روایی است و چونتودهٔ مردم مخاطب آن هستند، زبانش ساده و زودبای است» (خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۳۸). با توجه به این نکته ادبا ناگزیرند، شگردهایی متناسب با این نوع ادبی اتخاذ کنند که مخاطب را مجذوب اثر خویش کنند؛ البته این موضوع مهم است که فراوانی آرایه‌های ادبی و صور خیال، متن را مصنوع و پیچیده می‌کند. فرشیدورد زیبایی و ارزش هنری آرایه‌های ادبی را تا آنجا می‌داند که به ستیز آرایش‌ها نینجامد و باعث تکلف و پیچیدگی یا پنهان شدن معنی نشود (فرشیدورد، ۱۳۴۹: ۵۰-۵۱) و اصولاً نوع ادبی حماسه با ازدحام تصاویر و مصنوع بودن ناسازگار است. در ابیات حاوی رجز در دو مختارنامهٔ مورد بررسی، صنایع ادبی‌ای مانند تشبیه، استعاره، کنایه، اغراق و ... به چشم می‌خورد که بخش اعظم این صنایع و صور خیال متعلق به

مختارنامه منظوم شعاعی قاجار است. در این مجال به صور خیال در مختارنامه‌ها خواهیم پرداخت:

۲-۲-۱- تشبیه

از میان صور خیال، معمولاً تشبیه در متن حماسی حضور بیشتری دارد؛ زیرا با ویژگی‌های روایی نوع ادبی حماسه همخوانی و سازگاری بیشتری دارد. تشبیه در مختارنامه‌های مورد بررسی قابل توجه است؛ به دلیل اینکه در خدمت ایجاز متن به کار رفته و از اطناب به دور است؛ همچنین اغلب تصاویر در تشبیهات محسوس هستند. در رجز زیر مختار به این موضوع اشاره می‌کند که ابن مطیع او را به روباهی مکار و حيله گر مانند کرده است که تشبیه از نوع مرسل، مفصل، حسی به حسی و مفرد به مفرد است:

به ویژه مرا خوانده‌ای در نبرد چو روبه چرا بایدت حيله کرد
(شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۱۷)

ابراهیم در گفت و گو با عبدالله از قدرت خود سخن می‌گوید و ضمن تشبیهی مضمر و پنهان خود را به شیر مانند می‌کند که دو طرف تشبیه حسی و مفردند:

به بینی کنون رزم شیر آورم چو بالات بردم، به زیر آورم
(همان: ۱۲۹)

و در نمونه زیر، ابن انس به باد و حجاز بن حر به مگس مانند شده است که هر دو تشبیه مرسل، مفصل، حسی و مفردند:

بگفتا شناسمت ابن انس منم همچو باد و تویی چون مگس
(همان: ۱۲۹)

۲-۲-۲- استعاره

استعاره آرایه‌ای دیگر در رجزهای به کار رفته در مختارنامه است که طی آن، حریف به صورت استعاری نامیده شده است. در رجز زیر از ابراهیم اشتر، سگ استعاره مصرحه از عبدالله است:

براهیم گفت: ای سگ کینه خواه! تو را من رهاندم ز جنگ سپاه

(شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۲۹)

در بیت زیر، شیر استعارهٔ مصرحه از ابراهیم اشتر و روباه، استعارهٔ مصرحه از زیاد است:
به نیروی من پیل را پای نیست بر شیر، روباه را جای نیست
(همان: ۹۴)

در جایی نیز، رستخیز استعارهٔ مصرحه از گیرودار جنگ به کار رفته است:
سرت را هم اکنون در این رستخیز به پا افکنم من ز شمشیر تیز
(همان: ۹۴)

۲-۲-۳- کنایه

کنایه از صور خیال پر کاربرد در رجزهای مختارنامه هاست که تأثیر هجو و تحقیر را بیشتر می کند.

در مختارنامهٔ منثور واعظ، زنگ کفر و معصیت کسی را فرا گرفتن در «ای ملعون! می دانم که موعظه و نصیحت تو را هیچ فایده ندارد و زنگ کفر و معصیت تو را فرا گرفته» (واعظ هروی، ۱۳۸۷: ۱۵۳)، کنایه از کافر و عاصی شدن است. زیر و زبر کردن در «چند نوبت شده که به میدان می آید و مبارز می خواهد و کسی به حرب او نمی رود و تمام لشکر را زیر و زیر می کند» (همان: ۲۱۵)، کنایه از محو و ناپدید کردن و لرزه بر اعضایش افتاده بود (همان: ۶۴)، کنایه از ترسیدن و وحشت کردن است.

دل و زبان یکی بودن در «بدانید دل با زبانم یکی است» (شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۱۴)، کنایه است از روراست و صادق و یکدل بودن؛ همچنین، زهره نداشتن در «و گرنه تو را زهره آن نبود» (همان: ۱۱۳)، کنایه از ترسیدن و جرئت نداشتن. سر خویش گرفتن در «مکن جنگ با من سر خویش گیر» (همان: ۱۱۶)، کنایه از پی کار خود رفتن. سر را به پا افکندن در «کنون من سرت را به پا افکنم» (همان: ۱۴۳)، کنایه از سر را بریدن و کشتن. به تنگ آمدن در «ازین خودستایی به تنگ آمدم» (همان: ۱۷۴)، کنایه از به ستوه آمدن و عاجز شدن. چون باد رفتن در «سوی کوفه چون با بنهاد رو» (همان: ۱۵۰)، کنایه از سریع و چالاک بودن.

۲-۲-۴- اغراق

بزرگ‌نمایی یا کوچک‌نمایی در تصویرسازی را اغراق گویند که با رجزخوانی ارتباط دارد و در تشبیهات و استعاره‌های رجز فراوان دیده می‌شود. «اغراق ذات حماسه است» (شمیسا، ۱۳۷۶: ۹۶)؛ از این رو، این صنعت در تصویرسازی‌های حماسه‌های دینی مختارنامه نیز دیده می‌شود؛ به عنوان مثال در باب پنجم مختارنامه واعظ، سالم‌بن عطیه عبدالرحمن را تهدید می‌کند و با اغراق در تعداد فراوان لشکریان پسر زیاد او را می‌ترساند. «ای عبدالرحمن! کدام یک تو را خوش تر آید. جواب باز ده و از خود اندیشه کن که پسر زیاد در غضب نشود؛ چون که زیاده از پنجاه‌هزار مرد بر گرد او آمده‌اند و هر ساعت مدد به مدد وی می‌آید. چون این خبر به یزید رسد، به عدد مور و ملخ لشکر فرستد. آنگاه حال تو دگرگون شود» (واعظ هروی، ۱۳۸۷: ۵۹).

در مختارنامه شعاعی، مختار ربیع را تهدید می‌کند و از او می‌خواهد حصین‌بن نمیر را به او تحویل دهد؛ در غیر این صورت روزگار وی را سیاه خواهد کرد:

وگر نه سحر چون خرو شد خروس بر آید ز آورد گه با ننگ کوس
 زشم شیراز پادرام پل ننگ به ن یزه زدر یا برآرم نه ننگ
 ز پشت کمان بردل دشمنان بیهی ز نم تیر کین آنچه نان
 که رستم بزد بر برا شکبوس به دستم سزد گرد هد چرخ بوس
 (شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۶۵-۱۶۶)

بیت زیر نمونه زیبایی اغراق در رجزخوانی ابراهیم اشتر است که طی آن قدرت و نیروی خود را برابر با هزار اژدها دانسته‌است:

بگفتا بـ ابراهیم اشتر مـنم هزار اژدها خفته در جوشنم
 (همان: ۹۴)

۲-۲-۵- ضرب‌المثل

بیت زیر از شاهنامه به صورت ضرب‌المثل در آمده است و در مختارنامه شعاعی به کار رفته‌است و منظور از آن، نشان پدر، رفتار و منش او در فرزند است:

پسر کو ندارد نشان از پدر تو بیگانه خوانش مخوانش پسر

(شعاعی، ۱۷۱۸: ۱۱۰)

«من و گرز و میدان افراسیاب»، ضرب‌المثلی از شاهنامه است و در موردی به کار می‌رود که پهلوانی را از حریفش بترسانند و سعی کنند او را از جنگ و نبرد منصرف کنند؛ ولی چون پهلوان از قدرت و توانایی خود مطمئن است، منصرف نمی‌شود.

اگر جز به کام من آید جواب من و گرز و میدان افراسیاب
(همان: ۷۷)

بیت زیر به ضرب‌المثل «آتش که گرفت، خشک و تر می‌سوزد» اشاره دارد:

فروزم چنان آتش کارزار کزان شعله سوزند خرد و کبار
(همان)

۳- نتیجه‌گیری

رجزخوانی پهلوانان و فرماندهان لشکر از بخش‌های برجسته و مهم داستان‌های حماسی است که نه تنها در حماسه‌های ملی همچون شاهنامهٔ فردوسی؛ بلکه در حماسه‌های دینی از جمله مختارنامه‌ها هم دیده می‌شود.

در رجزهای مختارنامهٔ منظوم بیگلربیگی و مختارنامهٔ منثور واعظ هروی، همهٔ عناصر رجز (رجز، رجزخوان، شنوندهٔ رجز و هدف از آن) وجود دارد. همهٔ رجزها هدفی را دنبال می‌کردند. از میان اهداف رجز در دو اثر، تفاخر به قدرت و توانایی خویشتن و نژاد، تهدید و ایجاد رعب و وحشت، تحقیر حریف، هماوردطلبی، نبرد سران، نام‌گویی و نام‌پرسی، ترغیب و تشجیع سربازان مورد توجه قرار گرفته‌است. در منظومهٔ بیگلربیگی، تفاخر به نژاد و ترغیب سربازان دیده نشده‌است که در جدول زیر مشخص می‌شود:

جدول بسامد اهداف و کارکردهای رجز در مختارنامه‌های مورد بررسی

ردیف	اهداف و کارکردهای رجز	مختارنامهٔ واعظ	نسخهٔ شعاعی
۱	تفاخر به قدرت خویشتن و نژاد	۵	۴
۲	تهدید و ایجاد رعب و وحشت	۶	۶
۳	تحقیر حریف	۱	۳
۴	هماوردطلبی	۴	۲

نشریه ادبیات پایداری، سال ۱۴، شماره ۲۶، بهار و تابستان ۱۴۰۱			۲۳۵
۵	۱	تحدیر حریف	۵
۵	۳	نبرد سران	۶
۶	۷	نام‌گویی و نام‌پرسی	۷
-	۶	ترغیب و تشجیع سربازان	۸
۳۱	۳۳	جمع کل	۹

از سوی دیگر، صاحبان مختارنامه‌ها برای زیباتر و جذاب‌تر نمودن رجزها از صور خیال سود جستند که این بهره‌گیری در مختارنامه منظوم بیش از مختارنامه مثنوی بوده است. بیگلربیگی در منظومه خود با به کارگیری تشبیه، استعاره، کنایه، اغراق و ضرب‌المثل سعی در خیال‌انگیزی و جذب مخاطب نموده است؛ اما در مختارنامه واعظ تنها چهار مورد کنایه و یک مورد اغراق دیده شده است:

جدول بسامد صور خیال در مختارنامه‌های مورد بررسی

ردیف	صور خیال	مختارنامه واعظ	نسخه شعاعی
۱	تشبیه	-	۷
۲	استعاره	-	۵
۳	کنایه	۴	۱۴
۴	اغراق	۱	۱
۵	ضرب‌المثل	-	۴
۶	جمع کل	۵	۳۱

فهرست منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمدحسین. (۱۳۵۵). **الذریعه إلی تصانیف الشیعه**. تنقیح احمد منزوی. تهران: اسلامیة.
- امیری خراسانی، احمد و اکرمی‌نیا، عصمت. (۱۳۹۶). «**جایگاه رجز در شعر دفاع مقدس**». نشریه ادبیات پایداری دانشگاه باهنر کرمان، س ۹، ش ۱۶، صص ۲۱-۴۰.
- بیگلربیگی قاجار دولو (شعاعی)، محمدحسین‌خان. (شماره ۱۷۱۸). **نسخه خطی مختارنامه**. تهران: کتابخانه سلطنتی تهران.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۶). **حماسه، پدیده‌شناسی تطبیقی شعر پهلوانی**. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۳۷). **لغت‌نامه**. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- راجی کرمانی، ملابمانعلی. (۱۳۸۳). **حملة حیدری**. تصحیح یحیی طالبیان و محمود مدبری. کرمان: دانشگاه شهید باهنر.
- رازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۷۳). **المعجم فی معاییر الأشعار العجم**. به کوشش سیروس شمیسا. تهران: فردوسی.
- سرامی، قدمعلی. (۱۳۷۸). **از رنگ گل تا رنج خار؛ شکل‌شناسی داستان‌های شاهنامه**. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- شجاعی، سیدمهدی. (۱۳۹۰). **مردان و رجزهایشان**. تهران: کتاب نیستان.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۶). **انواع ادبی**. تهران: فردوس.
- غفاری، نازنین. (۱۳۹۸). «**نگاهی به مختارنامه‌های منظوم ادب فارسی**». نشریهٔ ادبیات پایداری دانشگاه شهید باهنر کرمان، س ۱۱، ش ۲۰، بهار و تابستان، صص ۱۰۳-۱۲۴.
- فراهیدی، خلیل‌بن‌احمد. (۱۳۶۷ق). **العین**. بیروت: مؤسسهٔ علمی مطبوعات.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۹). **شاهنامه**. به کوشش خالقی مطلق. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی).
- فرشیدورد، خسرو. (۱۳۴۹). **نقد شعر فارسی**. تهران: انتشارات وحید.
- فلاح، غلامعلی. (۱۳۸۵). «**رجزخوانی در شاهنامه**». مجلهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران، س ۱۴، ش ۵۴ و ۵۵، صص ۱۰۷-۱۳۰.
- محدثی‌خراسانی، زهرا. (۱۳۸۸). **شعر آیینی و تأثیر انقلاب اسلامی بر آن**. تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
- منزوی، احمد. (۱۳۴۸). **فهرست‌واره نسخه‌های فارسی**. ج ۴ و ۶. تهران: مؤسسهٔ فرهنگی منطقه‌ای.
- نفیسی، سعید. (۱۳۶۳). **تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی تا پایان قرن دهم**. تهران: فروغی.
- واعظ هروی، عطاء‌الله بن‌حسام. (۱۳۸۷). **مختارنامه**. تهران: ققنوس.
- هادی، روح‌الله. (۱۳۹۲). **آموزش عروض و قافیه از دریچهٔ پرسش**. تهران: سمت.